No. २५८ / घ

Title रसगङ्गाधर टीका

Author नागेश :

Extent ७ पत्र Age

Subject अलङ्कार शास्त्र

रसगंगाधरटीका

२५१

६ पत्राणि

नं. २५०६

रत्नाकुर [illegible] टीका

आदि

६० पत्र

अपूर्ण [illegible]

कर्ता - [illegible]

६५

~~[illegible]~~

रसनभस्मार्थ पत्री पायक

ग१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ रमणीयार्थप्रतिपादकेति। अर्थं घटमानयेतिवाक्यवारणाय रमणीयेति॥ कटाक्षादिवारणाय शब्द इति। व्यं
१ ग्यादिसंग्रहाय वाचक इति नोक्तं। रमणीयप्रतिपादकशब्दे व्याकरणादिरूपे अतिव्याप्तिवारणाय अर्थेति। तदवच्छिन्ने इति। चमत्कारत्वा
वच्छिन्ने। श्लोकोत्तरेति विशेषणात् स्पष्टमाह पुत्रस्ते इत्यादि। यत्किंचित् चमत्कारजनकताने समूहालंबनविधया भासमानानामर्थप्रतिपा
दकशब्दे काव्यत्ववारणाय ज्ञानेस्य प्रहायभावेनेत्युक्तं। धारावाहिकलज्ञानविषयतादृशार्थप्रतिपादकेऽव्याप्तेराह यत्प्रतिपादितेति। या ट
दृशानुपूर्वीप्रतिपादितार्थविषयकत्वविशिष्टभावनात्वं तज्जनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्त्वमित्यर्थः॥ऽलाघववादाहृस्येति। स्वं चम
त्कारत्वं। लक्षतावच्छेदकं चैतत्समानाधिकरणकाव्येत्याद्यनुगतव्यवहारसिद्धो जातिविशेषः॥ऽजनकतावच्छेदकार्थप्रतीति। अर्थेऽव
च्छेदकताविषयतासंबंधेन वोध्या। ऽअदोषाविति विशेषणात्स्याप्यनुक्तमाह दुष्टं काव्यमिति॥ऽशौर्यादिवदात्मधर्माणामिति। उत्कर्षाधा
यकत्वेन साम्यं॥ ३ न तु पत्रमेवेति॥ एवकारेण कचित्त्रितयस्यापि कारणत्वमिति ध्वनयति॥ लक्षणात्रितयजन्यप्रतिभा चातिविलक्षणा। न
ज्जन्यं काव्यं चातिविलक्षणमेवेति न दोष इति दिक्। ऽनित्य इति। असुंदरस्येत्यपि वोध्यं॥ऽगुणीभावितात्मानावित्यनेनाप्यस्य निरास इति ध्वनयि
तुं द्वयोरेवोक्तिः एवं संदिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यकाक्वाक्षिप्तानामपि वोध्यं। ऽत्वपोत्सुक्यादेरिति॥ दरेत्यनेन नवपाव्यंगनिरीक्षणेन चोत्सुक्यमि राम०
तिवोध्यं॥ऽकथमपीति ध्वनिविशेषे एवैतत्। स्पष्टश्चायमर्थः अगूढत्वगुणीभूतव्यंग्यध्वनिरूपतो पंचमोल्लासे रसदोषनिरूपणे सप्तमोल्लासे

च॰ व्यंगस्य वाचीकरणे वमनाख्यदोष इति प्राचः केचित्तु न॰ चत्रपक्षे यदेवाच्यते तदेव व्यंग्यं यथा तु व्यंग्यं न तथोच्यते इत्यादि मून्यविरोधो
ऽतस्त्वाह चुंबनेच्छाया इति॰ संशयालंकारे निरूपणीयत्वस्फुटतरं निरूपयिष्यत एवं ग्रंथे॰ ऽ४॥ हृतवानसीति॰ अस्याप्यमर्ष इति गुणत्वेन व॰
तत्कार्यत्वात्॰ १५ यथा कथंचिदिति॰ अर्थापत्तिप्रमाणगम्यातिरिक्तस्याभावादिति भावः ऽतानवेति॰ कृशत्वादित्यर्थः ॥ रूपेण स्थित इति ॥॰ अ
स्य धर्मपदवृत्तिनिमित्तस्य कालाधमत्वाधारणस्यैकस्याभावात्तत्तद्धर्माः तत्र तत्र प्रवृत्तिनिमित्ततया स्वीकार्याः ॥ प्रकृते तु दुःखदातृत्वरूपो ध
र्मस्तत्र तत्र वाच्यकक्षायां दुःखत्वेन रूपेण प्रगृहीतं निमित्तं दुःखं प्रकरणा॰ दिवशात् घटकीभूय भासते॰ व्यंग्यकक्षायां तु रूनी संभोगनिमित्तक
दुःखत्वेन रूतिसंभोगनिमित्तकं दुःखमिति तदभिप्रायेणोच्यते स्थितः पर्यवस्यतीति च॰ १६ गुणीभूतमिति ॥ अपरांगोदाहरणे येमरसस्नेत्य^
त्रापि वाच्यापेक्षया शृंगाररसस्य न प्राधान्यं ॥ शोकोत्कर्षनया शृंगाररूपव्यंग्यापेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् ॥ एवं सर्वत्रापरांगोदाहरणेषूह्यं
॥ अस्तु वा ततः परमिति॰ सत्वाप्यगलेज्ज्वलतदुकालापानांगमनोत्तरं चिरकालावच्छिन्नविनाशकतयाप्युपपत्तेर्व्यंग्यपसहितानामेवागमन
निवारणसामर्थ्यमत आह ॥ अस्तु वेति॰ आंतरालिव्यंग्यमादायैव ध्वनित्वं गुणीभूतव्यंग्यादिव्यवहारस्योपपाद्यमानतया विप्रलंभेन ध्वनि
त्वं को निवारयेदिति चिंत्यं ॥ अन्यथा ग्रामतरुणमित्यादिप्रकाशागुदाहरणानामप्यसंगत्यापत्तौ बहुव्याकुलीस्यात्॰ १७ समुचितललितेति॰ त
तदरसस्य मुचितेत्यर्थः अतएव ललितइति बोध्यं स्वस्वरूपानंदाकारेति ॥ तदाकारा तद्विषया समाधौ॰ सविकल्पकसमाधौ॰ तदनंगीकारात्॰

अनंतःकरणावृत्तिरूपत्वादिति अंतःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपत्वादित्यर्थः ॥ अस्यावृत्तेर्निरवच्छिन्नवृत्तित्वादिति भावः ॥८ सर्वथैवेति
२ ·उभयथापीत्यर्थः । चर्वणाचास्येति दुष्यंतादेर्गृहीतशकुंतलादिरत्यादिनाद्यर्थः ॥९॥ दुष्यंतादावनुकर्तरि नट इति · अव्यक्ताव्ये तु काव्य
पाठके इति बोध्यं ॥१०॥ अनुभावस्य[illegible]भाव्यमानः तथारसः इतीतरे· तदा त्वनुकर्तेपि तुल्यं अथ नाद्ये इति · नच शांतस्य रोमांचादिराहित्येनान
भिनेयत्वात्कथं नाद्येस्त्विति वाच्यं ॥ सर्वचेष्टाराहित्यरूपे लौवतदभिनयसंभवादित्याह ॥ नाद्येपि शांतरस इति · अत एव प्रबोधचंद्रोदयस्य नाटक
त्वं स्वीकृतं सर्वैः ॥११ बहुत्वविभाजकत्वे इति · विपुलं विभावशब्दो वा साहचर्याद्विभावानुभावव्यभिचारिपरः अत एव रत्नाकरे बहुवचं ॥१२॥
ते च प्रवासाभिमिलाषविरहेर्ष्याशापेति · अनादिसंगाभावेपि गुणश्रवणादिजन्याभिलाषे इच्छारूपेत्सतितदशायोयः सेभिलाषहेतुक उच्यते
।गुरुलज्जादिनः संगमप्रतिबंधो विरहः ईर्ष्यास्वरूपाप्रादेन मानहेतुक उच्यते ॥ प्रीयेसपत्नीरतेकोपईर्ष्यास्वरूपाशापाद्यथा शकुंतलादुर्वाससः
शापात् अत्र पंच सर्वे इति · अनित्यत्वेन ज्ञातइत्यादिः ॥१३ अन्यत्र गुरुस्मरणे इति · अन्यत्र क्रोधाभावे · त्यसत्तावच्छेदकं च एकविंशतिवारनिः
स्वीयवस्तु · मतीकारत्वेपि त्राञ्जयामात्रत्वं ॥ मे इत्यर्थान्तरसंक्रामितेति ॥ अनेकशोरणोत्पुस्तजर्जरीभूतकलेवरत्वं लसत्तावच्छेदकं सकल राम ०
राजकोशादिराज्यहरणत्वं वा · रविकुंतीसुतत्वं वा · स्वकीयलोकोत्तरेति इदमेव च वाच्यकत्तावच्छेदकं ॥ ईर्ष्यानिर्भरपुलेति · कोप इति अमर्ष इति प
र्यायाः ईर्ष्या असमानगुणोत्कृष्टदोषारोपो अहृद्ये इति भेदः ॥ अनुभावितो स्त्र्यादिभिरिति ॥ ईर्ष्याजनिका चास्वरूपेति संगपत्वमेवाच्याः हर्षादिभिः २

पोऽपितइतिप्रमोदः दुःखं तदंशावरणत्वमिति· ऽविस्मयस्योत्कटत्वेन नस्मा एवगुणत्वं॥ अनुत्कटत्वादिति भावः ऽ पर्यंतं होकथंच त्वेत्यर्थः
तिपाठः ऽ।१४ ऽकालगतत्कायमिँ एवमसंलक्ष्यक्रमतायामेवेति रसत्वमेषामितिशेषः ऽ।१६ यांतमृणां योग्य विरोध इति॥ अन्ये उदासीनाः यथा शांतता
दुत्तौ वीरवीभत्सावितिद्रष्टव्यं १७ प्रमितानामितिमृतानामित्यर्थः॥ पुष्टिमित्युक्तेति॥ कविनेतिशेषः ऽ कोपेय कत्यक त्वेति· वानरचेष्टिततुल्यत्वेने
त्यर्थः ऽ तपोदर्थित्वमिति· तद्विषयकाम्य· कूप्रस्य पवित्वंवप्रस्य योरित्यर्थः ऽ।१८ रत्नकेति· सीमंतरत्नमित्यर्थः॥ ऽ१९॥ तस्योत्तरसूत्रगतेनि
·दीस्यात्मविस्तरेनेहेतुरोजो वीररसस्थितिः वीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यंक्रमेणोत्तरसूत्रं॥२०॥ रीतिभेदः समताइति॥ रीतयश्च· उपनाग
रिका· परुषा· कोमला· एता एवक्रमेणवैदर्भी गौडी पांचाल्य उच्यंते॥ माधुर्यव्यंजकवर्णयुता ऽ या· ओजोव्यंजकवर्णयुता द्वितीया माधुर्यौ
जोव्यंजकवर्णातिरिक्तकेवलप्रसादयुता तृतीया सा इति विवेकः अंत्या या एवग्राम्येति संज्ञा केषांचित् ऽ संयोगपरे ति संयोगव्यात्र — रस
वर्णानिष्पन्न — त्यादएवग्राम्यः स्पष्टचेदमत्रैवाग्रे· डमरुडिंडिमेति॥ डमरूडांडत्कृतितन्वतिऽविघ्नधचेष्टितस्येति· यथा· हृष्टका सनस्थिते
विपतमेहसादेो· अत्रैकामतिक्रम्यान्या चुंबनं विदाधचेष्टितं· तस्यास्फुटत्वं· अनयातदज्ञानोत्· तत्रोपपत्तिश्च नयनपिधानपूर्वकंक्रीडानुबं
धः एषांच पश्चादागमननयनपिधानक्रीडाकरणादिक्रियापरंपरयासामानाधिकरण्यंकाव्येनिबद्धं· इदंचक्रियापरंपरयेतितत्तीयांतपाठे· ऽ
२१।२२ नैचकीति· गावइत्यर्थः ऽ एतत् त्वां प्रतीति· विनीतिपाठः राकापतिजेष्यतीति· पीडादानेनेतिभावः मानमलिनसत्त्वन्मुखसादृश्यपस्य

स्मिन्संपादानेन वा· अत एव राकापतिरित्युक्तं· राकापूर्णिमा· अन्यदा तु चंद्रे सर्वथा साम्याप्रसिद्धेरिति भावः ऽ२३ एतच्च वर्गाणामिति· स्व
२ समानवर्गानंतर्यं चेत्यर्थः। ऽ दीर्घाद्व्यवहितपर इति· परसवर्णेनैव व्यवधानादिति भावः।२४ असकृदनुसृततामिति।। भिन्नपदगतस्य
संयोगस्य दीर्घानंतर्यमसकृच्चेत्तर्हि सुतरामश्रव्यमित्यर्थः ऽ सायाह्नीति सायंकाले ईत्यर्थः ऽ माकंदमिति· आम्र इत्यर्थः।।२५।।२६ अस्त
3 वाप्राधान्येन ध्वन्यमानस्यापीति· रसं प्रति गुणीभूतत्वेपि वाच्यातिशायित्वात् ध्वनित्वमूर्जानुगम्यमानविवहनप्रवृत्तमृत्यस्यैव रमापेक्ष
यापि अस्य प्राधान्यमस्तीति भावः ऽ विच्छित्तित्वाच्चेति· । अत्रैवानुभावभिन्नत्वे सती निर्विशेषणादाने को दोष इति चिंत्यं ऽ तनिमानमिति· कृशि
मानमित्यर्थः।। ऽ २७ स्मृतित्वेन स्मृतेरिति व्यंग्यस्य कथमपि वाच्यनृसनालिंगितस्यैव चमत्कारित्वमित्यालंकारिकसमय इति पूर्वं तन्न ग्रंथे
विरोधाच्चित्यमेतदुक्तं व्यंग्यतावच्छेदकतया भासमानजातिसादिरूपेण यत्र वाच्यता तत्रैव चमत्कारिता पूर्वोदाहरणे हि मनोरथत्वेनैव योघट
त्वकलशत्ववदेकतयाते न रूपेणोव वाच्यतास्तीति न दोष इत्यपि कश्चित्· तेनेति· त्रियेणेत्यर्थः ऽ २८ लक्षणामूलध्वनिभिन्नमिति· लक्षणाव
च्छेदकं चाति क्लेशेत दस्यन्त त्वमसदस्य वनवाप्तसखीसादिचतत्पदस्य· ऽ अप्रकृतप्रतिमेति· उपमानमित्यर्थः ऽ तत्रोत्तमे पुरुषे इति· उत्तमः सत्वः
ग्रहसति गायति तद्दृश्यमध्यमप्रकृतिः परुषवचनाभीषणायीशनशेदित्यधमसत्व इति प्रदीपविरुद्धमेतत्· ऽ २९ इदं वा पुनरुदाहरणमिति।। राम०
ननु क्षीवपदेन विशेषणविधया वाच्यस्य मरस्य कथं ध्वनितास्पदत्वं· कथमपि वृत्तसनालिंगीतस्यैव व्यंग्यस्य चमत्कारित्वमिति स्वयमेव च ३

प्रागेवादेनादत्त आह इदं वेति · ऽपोषयन्त इति · उभे इति शेषः · दोषेति · रात्रिरित्यर्थः ऽ ३० शेषा वेनेति · वालापदवो ध्येनेत्यर्थः ऽ अनिदं जन्यत्वा
दिति · तत्तज्जन्यत्वाभावादित्यर्थः ऽ मत्तो दाहृतमिति ॥ अपापि वाच्यातित्रातादेतज्ज नियवहारो पीतिभावः · अस्तु वा स्वप्नभावेति · ज्ञ
ला हरणाकारत्वेन वोधकत्वादिवाहृत्य सत्वादत्त आह अस्तु वेति · ऽ ३१ ॥ जोषं जोषमिति ॥ निर्निमेषं दृष्ट्वा दृष्टेत्यर्थः नयनाकृतापनिमेषनिरी
ति · इदं च निर्निमेषमित्यादि सेवार्थकजुषा · तामुत्ताचगम्यं ऽ हर्षाद्यनुभावानामिति तज्जन्यानामित्यर्थः · ऽ अप्रतीतेति · अप्सां वधादीक्षापिन
तस्मिन्निति भेद इति भावः · भेदादिति · गुरूबंधुवधादिजन्यः स्थायीवा गपराधादिजन्यः संचारिति भेदमाकुरुपरे ॥ ऽ ३२ दुर्योधनस्य जीवितेति · सं
वुद्धिः वीरवाच्यध्वनिरिति · लक्षांतावद्धेदकचकर्णा दर्शनावधिजीवितं · एकादशाक्षौहिणीयतिं वधलंक — — — येनागणितपांडवतेजस्समं ते
षां वनवासादिदात त्वेवा अतिदुखितं व्यंग्यं · ऽ उद्वेगस्येवेति ॥ उद्वेगावेगोपर्यायो · इष्टानिष्टेति · प्रियानिष्टेत्यर्थः ऽ ३३ प्राकृत इति स्त्रियो द्वयइत्य
र्थः ॥ कार्यकारयोस्तुल्यत्वादिति अस्त्यपाकार्ये कारणयोर्विमर्षकार्यकारणयोरपि विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ त्वमसिभावित इति · उत्पादित इत्य
र्थः ॥ ३४ ॥ अवज्ञादिभिरिति · आदिना विरहादय इत्यर्थः ॥ ३५ अत्र च स्वात्मस्यागेति · स्वत्यागेन विषयविषयोः कृतघ्नत्वं · ॥ अत्यागेन चास्यालो
कोत्तरत्वं व्यज्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मुदितालिरिति · मेघ इत्यर्थः ॥ सामानाधिकरण्यमिति · एकदेशे वृत्तित्वविशिष्टैककालवृत्तित्वरूपं सूक्ष्ममेदस्तु
अकिंचित्करः शवलतायां तु एकदेशवृत्तित्वरूपमेव सामानाधिकरण्यमेतेति विशे ३७ उत पूर्वकेणोवेतिनेति । उत उपसर्गकेण एतिनाइत्यर्थः

ऽस्मादेतदिति॰ वक्ष्यवेशिष्ट्यप्रकरणादिज्ञानसहितस्यैव व्यञ्जकत्वात् तत्सहितविभावादिज्ञानोत्तरं जायमानरसप्रतीतेर्विंहादिज्ञानापेक्ष मा
४ याविद्यमानकमालक्षणो॰ न चालक्ष्यक्रमत्वम्॰ तत्प्रकरणादिज्ञानविलंबे न विभावादिज्ञानविलंबेपि पूर्वोदाहरणेऽसत्तमेव॰ नहि विभा
५ वादिज्ञानस्य तज्ज्ञानकस्य च क्रमत्वम्॰ अपि तु तज्जन्यस्य एतदेवाभिप्रत्यार्थशक्तिमूलस्येह दृष्टाभेदादिति अभिनवगुप्तोक्तिः॰ पतत्किंचित्तवाच्या
र्थापेक्षयाक्रमोपि गृह्यत इत्यभिप्रायलक्ष्यक्रमत्वात्तिर्यथाकथंचिन्नेया॰ नहि विभावादिप्रतीति रहितस्य किंचिद्वाच्यार्थमात्रप्रतीतो विगलितवे
द्यांतरता सहृदयानुभवसाक्षिका॰ येन तत्क्रमग्रहणेपि रसत्वहानिः स्यादिति तु नव्याः॰ ऽउपपत्तित्वथ इति॰ विभावादिप्रतीतेः रसप्रतीतेः स्वचि
द्यमानस्य सूक्ष्मकालांतरस्थत्वरूपस्य क्रमस्य सहृदयेनाकलनेन तस्य विगलितवेद्यांतरत्वानापत्ता रसत्वभंगापत्तेः विगलितवेद्यांतरत्वं च स
कलसहृदयानुभवसाक्षिकमिति न वापि एवं मतं॰ तदुपपत्तिर्विचार्येति चिंत्य॰ ऽरसभावादिरर्थ इत्यत्रेति अभिनवगुप्तस्य वाक्ये इत्यर्थः॰ ऽइंद्रिय
त्रयेति घ्राणरसनश्रोत्रे इत्यर्थः॰ रागादिभिरपीति॰ रसस्येति शेषः॰ ऽतथाभूतेनैवेति॰ वस्त्वलंकारात्मनेत्यर्थः॰ ऽतदात्मकपदेति॰ तात्पर्यज्ञाना
त्मकपदेत्यर्थः॰ ऽपृथक्कृभेदेति॰ वृद्धोक्ति विषयात् त्रिशूक्ति विषय इव कस्युक्ति विषयात् कविनिबद्धोक्तिविषये चमत्काराधिक्यानुभविकत्वा
त् पृथग्युक्तिः॰ ततः परं च प्रणिधानसाध्यप्रतीतिकतया चमत्कारस्य गणनान्नोमितोभिताद्देः पृथक्गणनेतिन्याः॰ ऽ३८ तदजन्योयेति॰ व्यंज एम०
नाजन्येत्यर्थः॰ ऽव्यक्तिज्ञानस्येति॰ बोधकत्वाविशेषः शक्तिः॥ तद्धि शेषोलक्षणा॰ तद्विशेष एव च व्यंजनेत्यालंकारिकसमयः॰ तेऽज्ञानं च शाब्दबो ४

नेति॰ इत्यत्र योरैक्यात् जन्यत्वेन स्वरूपस्य पुत्रता॰ नयथ

धेहेतुरित्यभिप्रायः॰ऽतात्पर्यज्ञानमपेक्षते इति धर्मिग्राहकमानेन तस्यास्तथैव सिद्धेरिति भावः॥४०॥ तयेति व्यञ्जनयेत्यर्थः॰ऽवा धनि
श्चयेति॰ वा धज्ञानं शाब्दज्ञानेन प्रतिबन्धकं अयोग्यतानिश्चयश्च॰ एव बुयोग्यताज्ञानमपि नकारणं आहार्यबोधस्यादिप्ल अग्रे
एतदुक्थे एव स्फुटः॰ऽकदाचित्क्षस्यादपीति॰ तादृशाद्धितीयार्थमादाय वाच्यार्थस्यासंबद्धार्थकत्वमाभूदिति कल्प्यमानोपमायाअर्था
पत्तिवेद्यत्वस्यापि संभवात् कदाचिदिति॰ऽत॰ स्यादिति॰ योगशक्तेरित्यर्थः जलजनयनेन मित्सनेननेतृत्वेन चोरणां॰ मृगयन्तीति
मृगा इत्यनेन गवेषका इत्यर्थलाभः। मृग अन्वेषणे इत्यस्मात्सुरादेः पचाद्यच्॰ऽ४१ नत्थेप हर्तव्यवहार इति॰ न च तद्वाकेन तदर्था
न्वयबोधात्प्राक् प्रकाशं तदर्थवक्तुस्तात्पर्यग्रहस्तत्रास्तु नाम॰ काकेभ्योदधि रक्ष्यतामित्यादौ तात्पर्यानुपपत्तिलक्षणा॰ प्रकृते तु न तथे
त्याह नत्थपहेति॰ अवत्रयं वाच्यचयेति अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वेमानाभावः॰ऽ४२ अर्थान्तरविषयत्वेपीति॰ रामार्जुनदूतपराक्रमशालि
त्वमित्यादि॰ऽ४३ लिंगत्वेकपदार्थ इति एकपदार्थे इतस्याविवरणां पदार्थान्तरेणानन्वितएवेति॰ एवं चासमस्तास्वंडैकपदार्थः लिंगमि
ति फलितं भवद्धेरनादिकं च भजनादिरूपमिन्नपदार्थान्वितमेव भवधर्मः प्रकृते च वैरित्वं त्रिपुरासुरान्वितमेव शक्यतां तत्र व्याहृतमतो
न दोषः॰ यद्वा त्रिपुराराति पदस्य योगरूढत्वेन रूढ्यर्थान्वितत्रिपुरासुरवैरित्वस्यैव प्रकृतशाकधर्मत्वं शक्यात रव्याहृतं च॰ योगमर्याद
योपस्थितपदार्थापेक्षया रूढ्योपस्थितपदार्थस्य भिन्नत्वं स्फुटमेव सुधियां केवलत्रिपुरासुरवैरित्वस्यतत्सीद्यमानभ्रमत्वपिसत्व

नश्यकांतस्यावृत्तत्वाभावाच्च एवं च एकपदार्थद्वयस्य यथाश्रुतत्वमेवास्तु इति मम प्रतिभातीति गुरुचरणाः ऽमात्सर्याच्छात्रत्वाभ्यामिति · मधुक
५ राकमदाश्रयः कोकिलइति द्वितत्रबोधः भावः ऽसां मुख्यं समुखत्वं ऽ४४ सुहृत्तत्सूर्ययोरिति सूर्यसुहृदो दिति क्रमो बोध्यः ऽबोधकवैचित्र्ये
5 ति · कार्यकारणभावबोधके त्यर्थः काव्यप्रस्तुपदेति · अन्यथानानार्थशब्दघटितकाव्यकरणाहृपव्रपास्तानर्थक्यापत्तिरितिभावः ऽगुणी
भूतंव्यंग्यत्वापत्तेरिति · अयंभावः विशिष्टस्योपमाशरीरत्वेपि उपमेयाशस्य न व्यंग्यत्वं · शैत्यैव तन्मात्राभावः एवं च तत्र द्वटकव्यंग्यांशस्य तद्व
टकवाच्यादनतिशायित्वेन गुणीभूतव्यंग्यत्वं दुर्वारमिति भावः अत्र वदंति · अलंकाराणामुद्दीपनविधया रसाद्युपयोगित्वेनापेक्षयोद्दीप
नेऽधिकचमत्कारित्वस्य सर्वानुभवसिद्धतयाकरतलेति पद्यवाच्यआलंबनविभावापेक्षया अतिशायीत्वाध्वनित्वमव्याहतमेव · रसा
पेक्षया गुणीभूतव्यंग्यत्वं तिष्ठमेव · समासोक्तौ तु आगसंप्रति वियोगविसंस्थुलांगीमिति सर्वां शिक्षायाकेऽ प्रकृतनायकवृत्तान्ताध्यारोपं वि
ना तदनुपपत्तेर्गुणीभूतव्यंग्यत्वं स्पष्टमेव · यत्र तु तस्यापि रसाद्युपस्कारकतया वाच्यादतिशायितत्वं प्रागुक्तरीत्या तत्रापि तु नाम ध्वनित्वं तस्मादि
ति · न चैवमुपमाकृतौत्कर्षमादायास्तु ध्वनित्वं अलंकारध्वनिरिति कथं · अलंकारकृतोत्कर्षे ध्वनः वेवालंकारध्वनिरिति व्यवहारात्वि
धीयमानइति उत्कर्षमाणाइत्यर्थः ४५ सुवारितप्रवाहेति · शोभनं वाः जलं संजातं यस्य तादृशः प्रवाहो यस्याः सा ऽनतथात्वमिति ध्वनित्वमि राम०
त्यर्थः ऽवालेवारयेति · वालेइतिपदेनव्यंग्यस्य वाचापमाननताकरणादयोग्यमेतत् ॥४६॥ काव्यप्रकाशोक्ति · ॥ एवं चाच्छाद्याच्छादकभावेनवि ५

वस्थितत्वादीदृशनाश्यमे देइष्टापत्तिरितिभावः॥ऽशत्रुविरुद्धस्येति।विरोधिशत्रोर्विरोध्यंतरमित्रत्वादेकस्यविरोधिद्वयकर्तृकहननक
र्मत्वायोगेन तादृशहननकर्मत्वयोरपिविरोधादितिभावः राज्ञोविहताज्ञत्वमादायकोपस्यातिशयितत्वमादायवातत्परिहारः अत्रानिरि
त्यत्र नञ्विरुद्धार्थकः·नचैवंविरोधस्यकथंव्यंग्यता तन्मूलकहननकर्मत्वयोविरोधस्यव्यंग्यत्वेनाक्षतेः तमादायैवचविरोधाभासः॥त
स्यैवसमाधानात्·नत्वनयोर्विरोधस्यास्यसमाधानमिति·एतेनएकधर्मिगतत्वेएवविरोधस्यालंकारतानात्रविरोधालंकारइतिपरास्तं·ता
दृशकर्मत्वयोरेकधर्मिगतत्वस्यस्पष्टत्वात्॥अन्येतुविरोधिनोऽपिएकशत्रुसंभवात्तादृहननकर्मत्वयोर्विरोधइत्याहुः।द्वितीयार्द्धेचानुगत
द्वारइत्यर्थेनतत्परिहारः·ऽयथागुंजनीति·स्वतःसंभविवस्तुनावस्तुध्वनिर्यथेत्यर्थः।मूढीकेति॥स्वतःसंभविवस्तुनालंकारध्वनिर्यथेत्यादिः
तथाभूतेनेति·स्वतःसंभविनेत्यर्थः·ऽ४७नंदंतीति·स्वतःसंभव्यलंकारेणवस्तुनोपयथेत्यादिः॥उदितमिति·तादृशालंकारेणालंकारस्ययथे
त्यादिः।तदवधीति·कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नवस्तुनावस्तुनोपयथेत्यादिः·ऽ४८देवाकेइति॥कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नालंकारेवस्तुनोपयथेत्यादिः स्माहं
कारेति·कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नवस्तुनाऽलंकारस्ययथेत्यादिः।उपपन्नेत्तथाचाहुरिति·शापितास्त्रविधेइत्यत्रव्यंग्यतावच्छेदकेछात्वरूपजा
तिरूपैतिपाठः·ऽउपमानांतरविरहेति·तत्रापोत्स्फुटएवद्वितीयेतदवयवस्यतदृपत्वोपमयातस्यानिरुपमत्वंसिध्यति·अन्यथातत्सदृशपद
र्थावयवेनैतदवस्योपमांरयात्ततीयेपिप्रतिविंबस्योपमानत्वकल्पनयाअन्यस्योपमानस्याभावोगम्यतेऽअनन्वयध्वनित्वमितितद्वामाइ

६ दसितार्धमनुहरतीत्युच्यतां सोनुहरतीतिवंश्यमिति भावः॰ एवंचास्सहासादिना किमुच्यतेतद्विचार्यसहृदयैः ३८ श्लाघ्यं पव्यंजने उपा
यामावदृत्यपि कश्चित्ऽ१५ वाधानादृशे ति॰ कालांतरीणाणीति विशेषणात्सस्ताहृश्यस्यसत्वादिति भावः॰ऽप्रक्षतेऽ वाच्यतात्॰ स्वपमिति॰ अ
6 वाच्यत्वे हेतुः प्रागदृषितत्वं नतुत्वयादूषितत्वे मयानदूषितंतत्राह स्वयमिति॰ निषेधाभावादितिसंभवदुपमानताद्येस्यपि वोध्यंमलंकारां
तरमिति॰ अत्रोपपत्तिव्यतिरेकालंकारप्रकारोस्फुटीमवीष्य तिऽ१७६ प्राधान्यं वाकोपेक्षमिति॰ तस्यापि प्राधान्यमित्यर्थः॥ हेत्वंतराच्चया
र्थ मिति उपगंधादिरूपहेत्वंतरं तादृशाः पारदएकदेशाइतीति॰ काव्यस्यात्रेत्यर्थः पूर्ववाक्यार्थइति॰ पूर्ववाक्यार्थस्यतादृशाः पारदएकदेशाइ
त्यर्थः नतु क्रियारूपस्य पूर्ववाक्यार्थस्य कथं द्रव्यरूपः पारदएकदेशाइत्यत आह प्राधानेति॰ घटमानयेति॰ कर्मणाः सर्वमतेगुणत्वादित्य
र्थः॰ अत्रोदाहरणे एकवाक्यतासत्वेपिवाकैकवाक्यतापूर्वस्याद्विशेषः पूर्वत्रतु पदैकवाक्यतेवेति ७७ अमंदेति॰ करणेतिद्वितीयपाठः॰ ल
स्यमिति विशेषइति॰ अधिरोहतेलेख्यमित्यर्थः॥७८ असंग्रहः स्यादिति॰ सादृश्यपदस्यनियतसंवंधिकत्वेनसंवंध्याकांक्षायांउपस्थितस्य
र्थमात्रस्येवान्वयापत्तिः नहिजनकत्वमूलापूज्यतेइत्युक्तेपुत्रजनकत्वेनभार्यापूज्यते॰ अतो वहत्यतरस्यपाश्रयत्वेस्यानद्यपकमितिचिं ए.म.०
त्यमं ७९ अनुपसर्जनमिति प्रधानमित्यर्थः दितिङीपि साधुरितिश्रोतेः यात्रंताङीप्यपिसाधुत्वे संभवतिसर्वतइत्येतत्स्यर्यतानुधावनं व्यर्थंदु ६
ष्टं चेति प्रपंचितमन्यत्र ८० वलाकाराजितामदाइति॰ वलआकाराभ्यांराजितामदीत्यर्थः द्वितीयपक्षेऽवक्षेदकपुरस्कारेणेति उपमेयतावव

च्छेदकमात्रकारकप्रतीतिजनकशब्दबोध्ये विषयेऽइत्यर्थः तेनातिशयोक्तौ चंद्रादिपदानुख्यत्वादिना मुखोपस्थितिरितिमतेपिनाति
व्याप्तिरितिपरिशीलनीयं ८। भ्रांतिमानितिपाठः भ्युद्धसामान्यरूपत्वमिति· वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नत्वमितिचिंत्यं। ऽ८२ अप्याप्तापत्तेरिति·
मुदरत्वादैकमलत्वादिविशिष्टे विशेषणत्वमेवनोद्देश्यतावच्छेदकत्वमितिभावः॥ इयांस्तु विशेषः यदतिशयोक्तौ उपमेयधर्मस्योद्देश्यता
वच्छेदकताभावएव· रूपकेत्वनियमइति· ऽअनिर्दिष्टत्वादेवेति· निषेधप्रतियोगिविधयानिर्दिष्टत्वादिदं चिंत्यं· शोवमनोरथपदेनबोधना
न्नपूर्वग्रंथविरोधः· मनोरथत्वेकृत्वपोर्घरत्वकलशत्ववदेकत्वात्· इहकत्वात्इंहतुभ्रांतित्व

द्रावृ